

ПРАГМАТИЧНИ АСПЕКТИ НА ОБУЧЕНИЕТО ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК ПРИ РАБОТА С ТЕКСТ

Фани Бойкова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Резюме. Статията разглежда някои прагматични характеристики на обучението по български език при работа с текст; неговата роля едновременно като средство за комуникация и обект на изследване на стратегии и механизми за комуникация в обучението по български език. Прилагането на прагматичния подход в часовете по български език се реализира чрез изпълнението на различни задачи със специфични комуникативни цели, които отразяват характеристиките на ситуацията на комуникация: тема на съобщението, особености на речевите актове, участници и т.н.

Keywords: text, pragmatics, Bulgarian language education, communicative competence

Развитието на уменията за успешна речева комуникация се явяват базисни за усъвършенстване на социалната адаптивност на личността и за нейното интегриране в обществото. Изучаването на езика, на неговата структура и на нормативната употреба на езиковите средства предоставя възможности да се изгради мироглед за възприемането на света в безкрайното разнообразие от човешки отношения и оценки. Поднесената на емпирично равнище прагматична информация е насочена към създаване и овладяване на система от прагматични умения. Парадигмата на тези сложни комплексни умения според П. Гарушева може да се структурира в две групи – на продуктивните и на рецептивните умения. Към продуктивните се включват уменията: да се „видят“ компонентите на комуникативната ситуация; да се осмисли конкретната цел на вежливата комуникация; да се отчитат факти от действителността (време и място на действието); да се изгражда вярна представа за комуникативния портрет на реципиента, като се имат предвид психологически фактори (мотиви, интереси, емоционално състояние) и фактори от социолингвистично естество (пол, възраст, образование, професия, социален престиж и т.н.); да се подбират най-подходящите езикови средства за постигане на съответна на ситуацията учтива комуникация; да се прогнозира перлокутивният ефект от продуцираното изказване; да се създава изказване, адекватно на комуникативно-речевата ситуация. Изследователката дефинира като рецептивни уменията:

да се оцени адекватността на изказването спрямо всички компоненти на комуникативната ситуация; да се диференцират и открият белезите на вежливото общуване: перформативни глаголи, етикетни речеви формули, езикови варианти, представящи различни степени на вежливост, и др. да се отчита целесъобразността на употребата на езиковите средства; да се постигне пълноценно възприемане и разбиране на посланието; да се възприеме перлокутивният ефект (въздействие) на адресанта (Гарушева, 2003).

Продуктивно е да се развива и усъвършенства уменията на ученика да изгради свой изказ, своя личностна изява, съобразно изискванията за приемливо и успешно общуване. Цел на педагогическото взаимодействие е обучаваните да умеят да тълкуват и да осмислят взаимоотношенията между реалните факти и тяхната речева реализация, за да могат да разбират и оценяват света около себе си, да изграждат стратегии за бърза и безпроблемна социализация на личността, като се подготвят за резултатно участие в различни социални практики, осъществявани в разнообразни обществени сфери – битова, научна, официално-делова и т. н.

За постигане на прагматичния ефект в даден речев акт важно условие е разбирането между участниците, а и на предаваната при общуване информация. Съществен компонент на разбирането е лингвистичната компетентност, която съдържа не само познание за езиковите единици, изграждащи структурно-композиционните особености на текста, но и потенциалните комуникативни значения, които позволяват на изграждащите компоненти да се комбинират специфично за всеки конкретен речев акт. Познанията за нормите на институционализираното и официалното общуване са в основата на създаване на комуникативната компетенция.

Владеещият в добра степен граматическо познание невинаги показва адекватно прагматично умение, а да бъдеш извън обхвата на езиковите употреби в общоприетата и най-разпространена речева практика, може да има различни последствия за индивида в социалното взаимодействие. Обучението в училище е мястото и пътят за формиране на умения да се разбира и да се тълкува езикът, да се формира комуникативна компетентност, чрез инструкциите на учителя да се усвоят модели на реални речеви практики. Класната стая е мястото, в което обучаваните могат да изпробват и усвоят модели на общуване, да експериментират. Често учениците изпълняват, а не произвеждат речеви актове, отговорите не осведомяват учителя за нещо ново и неизвестно нему, а служат като обратна информация за подготовката на ученика. Подобно общуване се основава на изградено умение за сътрудничество между участниците. Според Ст. Димитрова създателят на текст се намира в определена комуникативно-прагматична ситуация, която е концентриран фон на текста и по характер е двупластова: свързана с пораждането и реализацията на текста; свързана с процеса на неговото възприемане (Димитрова, 2001: 18). При кон-

струиране на ученическите писмени жанрове тази ситуация е рамкирана от предварително зададените от учителя комуникативни цели, на които трябва да отговарят създаваните текстове според комуникативната ситуация, в която трябва да се реализират.

В обучението по български език текстът е едновременно средство за комуникация и обект на изучаване на стратегии и механизми за осъществяване на общуване. Специфична за речевата реализация на текста е неговата реферативност, която го отличава от всички други езикови единици. Самоцентричността на текста (система, структура; функция), неговата антропоцентричност (когнитивизъм и прагматика) се реализират в общуването благодарение на комуникативната способност на езиковата личност (Димчев, 2010: 21 – 22). Ежедневното официално, делово, битово, научно, медийно общуване преминава най-общо очертано *през* и *чрез* възприемане, разбиране и създаване на текстове (разкази, преразкази, съобщения, документи), с конкретна прагматична цел да информират, да подтикват към мисли, чувства, действия.

Идеята за осмисляне на ученическата писмена работа като текст, който трябва да отговаря на определени жанрови белези и да демонстрира уменията на автора за уместна речева изява, е в основата на структуриране на учебните стандарти и учебното съдържание в българската образователна система. Подготвителният период на работа за създаване на писмен текст по поставена от учителя задача е подчертан още от Иван Хаджов: „При изработване на писмената работа на ученика трябва да се даде всяка възможност да бъдат *предупредени грешките*, които може да направи, преди окончателно да изработи своята работа, за да я даде на учителя. За правописа да му бъде напоменено да има на ръка правописния речник и справочник“ (Хаджов, 2001: 341).

Идеята за *предупреждаването* като базово умение за осмисляне на текстовете специфики, съобразени с прагматичната ориентация на общуването, насочва към работа по подготовка за създаване на текстове с различен дискурсен тип в урочни ситуации. *Предупреждаването*, или подготовката за създаване на текст, се основава на осмисляне на характеристиките на комуникативната ситуация, детерминираща текста: цел на създаване, време, място, участници и т.н. Например при подготовка за създаване на репродуктивен текст учениците може да се насочат към работа върху съставяне на план на изходния текст, изясняване на значението на непознати думи, откриване на различни функционални еквиваленти, анализ на синтактичната структура на изреченията, анализ на правописни особености и др. Според К. Димчев комуникативните ситуации в учебния процес имат толкова по-голяма стойност да мотивират речевите действия, колкото по-близки са до живота на обучаваните (Димчев 2010: 132). Всеобхватността на темата за подготовката на създаване на текст не изключва нито един компонент от образователния курикулум¹⁾. Отделни компоненти на учебното съдържание предоставят възможност да се работи по

реални комуникативни модели за усъвършенстване на уменията за социалната адаптивност на личността, защото, както подчертава Е. Маслоу, „науката е само едно от средствата за достъп до познание за природната, обществената и психичната действителност“ (Маслоу, 2010: 476). Ученето се основава на навика да се решава настоящ проблем с помощта на успешно предишно решение, което означава, че настоящият проблем трябва да се постави в определена категория и да се избере най-резултатното решение за тази категория. Така се стига до класификация и категоризация (Маслоу, 2010: 506).

Развиването на умения за общуване чрез обучението по български език се основава на категоризация и класификация според обекта на изучаване (българския език). Формирането на компетентности на нива знание, разбиране, приложения, анализ, синтез, оценка се основава на целите на обучението по български език, които се конкретизират и йерархизират чрез таксономиите (когнитивни, афективни, на опита, смесени и др.), създаващи възможности:

- правилно да се определят и степенуват целите и задачите на обучението;
- разностранно да се планират дейностите в процеса на обучението;
- да се обособяват познавателните структури в обучението;
- да се формулират проблеми и да се поставят задачи пред обучаемите;
- да се подбират оценъчни инструменти, адекватни на поставяните цели;
- да се структурира и конкретизира учебното съдържание.

При търсене на методически решения за очертаване на типови модели за формиране на прагматична компетентност чрез осмисляне на прагматиката на текста на преден план са познавателните процеси, при които всяко едно ниво на знание може да взаимодейства с всяко ниво на когнитивния процес, така че обучаемите да могат да помнят фактическо или процедурно знание, да разбират и анализират концептуално знание.

Според Н. Герджикова нов момент в разбирането за методиката е отвореността на методическото познание, модифициращо се според външните и вътрешните условия на обучение, които се основават на адекватност на схемата на методическите действия, съвкупността от практически значими знания в съответната предметна област и резултатите от обучението (Герджикова, 2005: 43). Подходът към структуриране на учебните ситуации се основава на съвременните педагогически цели, тясно свързани с основните умения, които трябва да притежава личността: адаптивност; екипно мислене; комуникативност; критическо мислене; информационна култура; стремеж към саморазвитие (учене през целия живот); социална отговорност.

Обществената необходимост от личности с пълноценна комуникативна компетентност е основание да се насочва вниманието към очертаване на модел за осмисляне на прагматичните характеристики на текста, които включват не само речевото изказване, но и особеностите на прагматичния хронотоп (къде, при какви обстоятелства, с каква социална ролева натова-

реност са участниците), т.е. дискурсната специфика на комуникативната ситуация.

В многообразието от текстови модели, изучаващи се в училище в системата на обучението в културно-образователна област „Български език и литература“, се открояват социално детерминирани прагматични характеристики на текстовете за осъществяване на социална комуникация (автобиография, молба, заявление, писмо и др.), както и на репродуктивните текстове, чиято глобална функция е да формират умения за *преразказване* – базисни за създаване на продуктивни текстове. Подходящо е използването на упражнения²⁾ за анализ, чрез който ще се осмислят прагматичните характеристики на текста (*кой говори, какво казва, защо го изрича, на кого го съобщава, при какви обстоятелства, време, място и т.н.*). Изборът на подход към анализа на текста се основава на прагматичната специфика за комплексно взаимодействие на езиковите единици и тяхната функционалност в текста. Както подчертават Г. Янкова и Ст. Костадинова, упражненията със синтезен характер³⁾ осмислят комуникативното предназначение и комуникативното оправдание на граматическите категории, реализират информативно-познавателните и комуникативно-практическите цели на обучението по български език, могат да включват неограничен брой комуникативни и лингвистични задачи, които разкриват връзката между комуникативното намерение и комуникативното очакване; насочват към речевите стратегии, осигуряващи реализация на функциите на съответния текст (Янкова, Костадинова, 2007: 369 – 370).

Упражненията със синтезен характер предоставят възможност да се осмислят характеристиките на комуникативно-прагматичната ситуация и на комуникативната структура на текста; на комуникативното намерение на неговия автор; на комуникативното очакване на възприемателя. Чрез прилагане на синтетични упражнения се осмислят модели на речево общуване и се усвояват умения за тяхното ситуативно обусловено прилагане в собствената речева практика на учениците.

Посредством включването на обучаваните в имитационни дейности за съпреживяване на социални, ситуативно конкретизирани роли се подпомага разбирането за социалните контексти, в които употребата на езика е целесъобразна, формират се умения за възприемане и изграждане на пълноценни в комуникативно отношение дискурси, които обуславят функционалнопрагматичната компетентност (Петров, 2012: 203). Дейности, които ще създадат условия за формиране на комплексни комуникативни умения, са ролевите игри, свързани с различни комуникативни ситуации; наблюдението и анализът на различни ситуации на общуване; обменът на конкретна информация в диалогично общуване.

Прагматизирането на занятията по български език се реализира чрез изпълнение на задачи с комуникативна насоченост, в които се осмислят харак-

теристиките на ситуацията на общуване: тема, специфика на речевите актове, участници и т.н. Учебната програма и учебното съдържание отразяват проблемите на комуникацията по различен начин – някои от темите са с акцент върху понятийния апарат на комуникативната теория: *Езикът в зависимост от ситуацията на общуване; Речева ситуация; Текстът в речевото общуване; Тема и подтема на текста; Речево общуване в официална и неофициална обстановка и др.*

Упражненията за работа с определени съдържателни компоненти на учебната програма предоставят възможности за комбиниране на похвати за овладяване на лингвистични знания и нормите на книжовния език при съчетаване с похвати за възприемане и създаване на прагматично уместни речевы продукти, чрез които да се демонстрира умение за спазване на овладяваните норми.

Моделът на дейностите за развиване на ситуативно обусловени прагматични умения се развива в посока от рецепция към продукция. Проверяват се възможностите на учениците да възприемат и създават текстове в специфичен дискурс, адекватен на социалния контекст, съобразен с книжовната норма. Предпоставка за успешното изпълнение на задачите е езиковият анализ на текстовете: синтактичен разбор на изречения по цел на общуване; морфологичен разбор на глаголните категории за време и число, на формите на местоименията за изразяване на учтивост; работа над подбор на подходящи лексикални средства. Важно за успешното изпълнение на упражненията е да се осъществи осмисляне на синтеза между езика на текста, формата и целта на неговото предназначение.

Активизирането на езиковото знание и опит на обучаваните създава умения за разбирането на значението и смисъла на текстовете, предназначени за различни условия на общуване, свързани с всяка област на живота, но най-вече свързани с работни ситуации в нова среда. Типични области, за които е особено важна функционалнопрагматичната компетентност, са например: за кандидатстване за работа; за участие в проект с различна дълготрайност на действие, ако приемем като проект всяка възможност за професионална реализация в области на специфични знания и умения за изява на личностни компетентности и реализиране на обществено значим продукт чрез тях, защото глобална цел на образованието е да подготвя учениците за различните изисквания, които ще им постави съвременният свят.

В репродуктивните текстове речевите актове реализират своя перлокутивен ефект, т.е. отразява се промяната в състоянието на първичния текст или на действително протекло събитие. Според Р. Танкова значима за обучителния процес е специфичната позиция на предаващия (преразказващия) чужда реч ученик, който пребивава в две позиции: 1) на интерпретатор на чужд текст (първичния текст за преразказ); 2) на автор на собствен текст (самия прераз-

каз). Преразказващият трябва да открие смисъла, вложен в чуждия текст, да го трансформира с оглед на целите и условията на новия комуникативен акт, преработвайки чуждия концепт посвоему и моделирайки собствен текст. Уроците, свързани с умения за изграждане на текст, са „уроци за моделиране на текст“ (Танкова, 2000: 92 – 93). Идеята да се развиват уменията за моделиране на текст съобразно комуникативната ситуация в текста и ситуацията, съобразена с определена дидактическа задача за създаване на преразказ, насочва, че е целесъобразно да се работи с комплекс от задачи за: установяване на умения за репродуциране, съобразени с изискванията към ученическите писмени текстове; задачи за развиване на умения за преразказване с оглед на постигане на определена комуникативна цел в контекста на педагогическото общуване. За осмисляне на речевите стратегии и съдържателността на изказването в ситуации на официално и неофициално общуване е целесъобразно да се формират умения за ориентиране в комуникативната ситуация съобразно: дистанцията между участниците (учител – ученик; възрастен – дете; познат – непознат); подбор на подходящи езикови средства (етикетни формули, изречения, съобразени с целта на изказването и др.). Информацията за обстановката и езиковите средства за изразяване на обръщение и съобщения към участниците в общуването се определят не дефинитивно, а чрез инструкции за дейност, чрез които на функционално ниво се разкриват възможностите за подбор на изразни средства според ситуацията, участниците, целта и т.н. При решаване на поставените задачи учениците актуализират речевия си опит за общуване в официална и неофициална обстановка; запознават се с понятията за цел на текста, предназначение на текста, условия на общуване. Детайлното анализиране на комуникативната ситуация според ролите на участниците, взаимоотношенията между тях и езиковите средства за оформяне на изказванията стимулира осмислянето на характеристиките на комуникативната ситуация и създава възможност учениците с помощта на учителя да достигнат до изводи за: личността на събеседника, темата, мястото, времето и целите на речевата изява; целта на общуването как влияе върху подбора на изреченията по цел на изказване. В случая е необходимо учителят да си поставя за цел да информира обстойно за предстоящо събитие и действията, които участниците трябва да предприемат, и да формира своето изказване със съобщителни изречения. При наблюдението над писмените текстове да се обръща внимание и на пунктуационните средства. Продуктивните умения за осмисляне на целта на официалното общуване, за комуникативния портрет на рецепиента, за времето и мястото на комуникативната ситуация и т.н. се развиват чрез упражнения за редактиране и конструиране. На тази възраст учениците имат по-слабо развити социални опитности и съдържателната характеристика на текстовете, както и имитираните ситуации се определят от близки теми до училищното ежедневие. Целта на упражненията е да се подпомогне развиването на умения

за толерантно и уместно общуване, съобразено с етикетните норми. Преобладаващата форма на взаимодействие между учителя и учениците е беседа, посредством която се ръководи познавателната активност на обучаваните. Учениците се учат да извличат основното съдържание от текста и да анализират зависимостта между значещата част на съобщението и целта, която трябва да се постигне; стимулирани са да разбират и спазват норми, произтичащи от различни ситуации на общуване, според степента на официалност на взаимоотношенията между участниците и според техните социални роли. В процеса на работа над различните задачи се осмислят влиянието на конвенциите за речево общуване в определени социални условия и подборът и организацията на езикови средства, предназначени за съответната ситуация.

БЕЛЕЖКИ

1. Разбирането за курикулум се основава на по-конкретната идентификация и легализация на понятието: общо описано учебно съдържание; обосноваване на избора на определено учебно съдържание; пресъздаване на учебните събития в обучението; обвързване на съдържанието с конкретни учебни цели; описване на желаното поведение на учениците в резултати (Радев, 2005: 240).
2. Съзнателното опериране с признаците на езиковите явления, насочено към извършваните операции и усъвършенстване на начините на изпълнението им с цел формиране на умения, определя разбирането на съдържателната структура на упражнението в МОБЕ. Упражненията градира познателната дейност на ученика от наблюдение и анализ към използване на знанието за езика в собствена речева практика (Димчев, 1977: 69 – 70).
3. За диференциалните признаци на синтетичните упражнения виж М. Георгиева, 2002. Обучението по български език в началното училище.

ЛИТЕРАТУРА

- Гарушева, П. (2003). Овладяване на прагматичните норми на вежлива комуникация при обучението по български език (VII клас) // *Научна конференция с международно участие – Стара Загора 2003, Т. IV, част 1. Природо-математически науки. Педагогически науки*, Стара Загора.
- Георгиева, М. (2002). *Обучението по български език в началното училище*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“.
- Герджикова, Н. (2005). Дидактически аспекти на комуникативната компетентност на учениците в езиковото обучение // *Комуникативната компетентност в съвременния научен дискурс*. София: Булвест 2000.

- Димитрова, Ст. (2001). Предговор // *Прагматика на текста*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“.
- Димчев, К. (1977). *Система в стилистичните занятия по български език*. София: Народна просвета.
- Димчев, К. (2010). *Основи на методиката на обучението по български език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Маслоу, Е. (2010). *Мотивация и личност*. София: Кибеа.
- Петров, А. (2012). *Проблеми на комуникативно ориентираното обучение по български език (V – XII клас)*. София: Булвест.
- Радев, П. (2005). *Обща училищна дидактика*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“.
- Танкова, Р. (2000). *Моделиране на текст*. Пловдив: Сема.

REFERENCES

- Garusheva, P. (2003). Ovladyavane na pragmatichnite normi na vezhлива komunikatsiya pri obuchenieto po balgarski ezik (7.klas) // *Nauchna konferentsiya s mezhdunarodno uchastie Stara Zagora 2003, T. IV, chast 1. Prirodomatematicheski nauki. Pedagogicheski nauki*, Stara Zagora
- Georgieva, M. (2002). *Obuchenieto po balgarski ezik v nachalnoto uchilishte*. Shumen: UI „Episkop Konstantin Preslavski“
- Gerdzhikova, N. (2005). *Didakticheski aspekti na komunikativnata kompetentnost na uchenitsite v ezikovoto obuchenie* // *Komunikativnata kompetentnost v savremenniya nauchen diskurs*. Sofiya: Bulvest 2000
- Dimitrova, St.(2001). *Predgovor//Pragmatika na teksta*. Sofiya: AI „Prof. Marin Drinov“
- Dimchev, K. (1977). *Sistema v stilistichnite zanyatiya po balgarski ezik*. Sofiya: Narodna prosveta
- Dimchev, K. (2010). *Osnovi na metodikata na obuchenieto po balgarski ezik*. Sofiya: UI „Sv. Kliment Ohridski“
- Maslou, E. (2010). *Motivatsiya i lichnost*. Sofiya: Kibea
- Petrov, A. (2012). *Problemi na komunikativno orientiranoto obuchenie po balgarski ezik (5. – 12. klas)*. Sofiya: Bulvest
- Radev, P. (2005). *Obshta uchilishtna didaktika*. Plovdiv: UI „Paisiy Hilendarski“
- Tankova, R. (2000). *Modelirane na tekst*. Plovdiv: Sema

PRAGMATIC ASPECTS OF BULGARIAN LANGUAGE TEACHING WHEN WORKING WITH TEXT

Abstract. The article depicts the pragmatic characteristics of the text and its role both as a communication tool and object of study of strategies and mechanisms for communication in Bulgarian language education. The implementation of the pragmatic approach in the classes of Bulgarian language is realized through the implementation of different tasks with specific communicative goals, which reflect the characteristics of the communication situation: subject of the communication, specificities of the speech acts, participants etc.

✉ **Dr. Fani Boykova, Assist. Prof.**
Plovdiv University „Paisii Hilendarski“
24, Tsar Asen Str.
Plovdiv, Bulgaria
E-mail: faniboykova@abv.bg